

مطالعه تحلیلی نقوش جانوری در تزئینات آبگینه فاطمیان مصر*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۵

پریسا محمدی^{**}، سیدرضا حسینی^{***}

چکیده

سلسله فاطمیان، شیعه اسماعیلی بودند که خود را به حضرت محمد(ص) منسوب می‌کردند. بنیانگذاری این حکومت در تونس انجام شد و در مصر به پایان رسید. تأثیر این دوره را نمی‌توان در شکل‌گیری صنایع هنری همچون، آبگینه نادیده گرفت. هدف از پژوهش پیش‌رو شناسایی نقوش گونه‌های جانوری، مفاهیم و کارکرد آن‌ها در آثار آبگینه فاطمیان است. از این‌رو دو پرسش زیر صورت بندی شده است. الف: گونه‌های جانوری مورد استفاده در تزئینات آبگینه فاطمیان کدامند؟ ب: کارکرد و کیفیات زیباشناسانه نقوش جانوری آثار آبگینه این دوره چیست؟ این پژوهش، به روش تاریخی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و استناد به منابع کتابخانه‌ای، به سرانجام رسیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد: گونه‌های جانوری اجرا شده بر آبگینه فاطمیان شامل پرندگان، آبزیان، چهارپایان و موجودات افسانه‌ای می‌باشند که تنها به دلیل جنبه زیبایی بر آثار اجرا نشده‌اند بلکه وجه نمادین آن‌ها نیز مورد نظر بوده است. این نقوش تداعی‌گر معانی و مفاهیم خاص بوده و ریشه در باورها و اعتقادات فرهنگ این دوران داشته است که در قالب نقوش مذکور، نمود یافته و نیز یادآور الهه‌ها و نماد خانوادگی فاطمیان است. این نقوش غالباً در یک خط سیر متوالی بر پیرامون آثار دیده می‌شوند که گاه نقش جانوران به‌تنهایی یا در ترکیب با نقوش نوشتاری، هندسی و گیاهی نیز به شیوه تراش، قالب و رنگ‌گذاری اجرا شده است. واژگان کلیدی: مصر، فاطمیان، آبگینه، نقوش جانوری.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی در شیشه‌نگاری دوره فاطمیان مصر با دوره سلجوقیان» با راهنمایی دکتر سیدرضا حسینی در دانشکده هنر دانشگاه شاهد است.

** کارشناس ارشد رشته نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Email: mohammadiart70@gmail.com

*** استادیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، تلفن: ۰۹۱۲۳۲۷۰۸۱۱ (نویسنده مسئول)

Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

مقدمه

در هر دوره از تاریخ، آثاری که هنرمندان خلق نموده‌اند انعکاسی از روح زمانه خود می‌باشد که بنابر نیازهای فطری و معنوی یک جامعه خلق شده و با فرهنگ و هنر آن ملت در آمیخته است. از جمله هنرهایی که در طول دوران اسلامی وارد مرحله جدیدی شد و هنرمندان در شیوه‌ی ساخت و تزئین آن نوآوری‌های بسیاری را بکار گرفتند، هنر آبتنی می‌باشد. این هنر در عصر فاطمیان مصر از رشد قابل توجهی برخوردار شد. به گونه‌ای که هنرمندان از این ماده‌ی زیبا همراه با ابتکارات بی‌بدیل برای خلق آثار آبتنی استفاده نموده‌اند. در بررسی آثار آبتنی بجای مانده از دوره فاطمیان، نقوش جانوری از جمله نقوشی است که هنرمندان این دوره در ساخت و تزئین آثار از آن بهره گرفته‌اند. مجموعه تزیینات بکاررفته در این آثار حاوی رویکرد زیباشناسانه هنرمندان، مفاهیم نمادین نقوش و اعتقادات مرتبط با زمانه می‌باشند. پژوهش حاضر با هدف شناسایی گونه‌های جانوری، مفاهیم و کارکرد این نقوش در آبتنی دوره فاطمیان انجام شده است. پرسشهای پژوهش عبارتند از: الف: گونه‌های جانوری مورد استفاده در تزیینات آبتنی فاطمیان کدامند؟ ب: کارکرد و کیفیات زیباشناسانه نقوش جانوری بر آبتنی این دوره چیست؟ در پژوهش پیش‌رو نخست به تاریخ فاطمیان، تاریخچه شیشه‌سازی، مراکز تولید و سپس تحلیل نقوش جانوری آبتنی فاطمیان پرداخته شده است. همچنین در ادامه جزئیات، ویژگی‌ها و کیفیات نقوش مورد بررسی در قالب جدول، تحلیل و تقسیم‌بندی گردیده است.

ضرورت و اهمیت این تحقیق از این حیث قابل توجه است که با بررسی آثار آبتنی دوره فاطمیان، امکان پرداختن به زوایای پنهان و یا مغفول مانده آثار فراهم آمده و منابع مطالعاتی بیشتری در زمینه‌ی شناخت آثار را برای خواننده فراهم می‌آورد. همچنین این پژوهش در بُعد نظری می‌تواند زمینه‌ای برای انجام پژوهش‌های آتی و پویایی بخشیدن به این حوزه باشد. در بُعد عملی نیز، نتایج به دست آمده برای هنرمندان و هنرجویان راهگشا و سودمند خواهد بود.

همچنین در خصوص پیشینه پژوهش، براساس مطالعات صورت گرفته از میان برخی از تحقیقاتی که به موضوع این پژوهش نزدیک بوده و در قالب کتاب و مقاله ارائه شده‌اند به موارد زیر می‌توان اشاره نمود:

جاناناتان ام بلوم (۱۳۹۳)، در کتاب «هنر و معماری اسلامی در آفریقای شمالی» با پستوانه ۳۰ سال تحقیق میدانی، نخستین

کتاب مفصل را در مورد حکومت فاطمیان از سال ۹۰۹ تا ۱۱۷۱ ارائه می‌دهد. این کتاب شامل بیش از ۱۰۰ عکس از هنر معماری، نساجی، کاشی‌کاری، فلزکاری، کریستال، عاج و چوب می‌باشد که در حال حاضر جدیدترین منبع برای شناخت تاریخ و هنر فاطمیان است.

سییل ماسوت (۱۳۹۰)، در مقاله «درخشش دربار فاطمیان و تنوع فرهنگی آن» به هنرهای متنوعی که در دوره فاطمیان وجود داشته است همچون سفال، شیشه، بلور، منبت، عاج، منسوجات و معماری به صورت مختصر پرداخته است.

سیدنی ام گلدشتاین (۱۳۸۷)، در کتاب «کارهای شیشه» تاریخچه هنر شیشه‌گری اسلامی از دوران بیزانس و ساسانیان را تا آخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم مورد بررسی قرار داده است که این مجموعه از شیشه‌ها شامل بیش از ۳۰۰ قطعه می‌باشند.

موریس اسون دیمانند (۱۳۸۳)، در کتاب «راهنمای صنایع اسلامی» به برخی از آثار دوره‌های اسلامی، از جمله آبتنی مصر و سوریه دوره فاطمیان به صورت مختصر توضیحاتی داده است.

زکی محمد حسن (۱۳۸۲)، در کتاب «گنجینه‌های فاطمیان» به بررسی تاریخ و هنر این عصر پرداخته است. فصل اول شامل «آثار هنری قصرهای فاطمیان» و فصل دوم، صنایع دستی این دوره را در بر می‌گیرد، همچنین به بررسی آثار باقی‌مانده از این دوران در موزه‌ها و مراکز علمی و فرهنگی مختلف خصوصاً دارالآثار العربیه پرداخته شده است.

ریچارد اتینگه‌اوزن و الگ گرابار (۱۳۸۱)، در کتاب «هنر و معماری اسلامی (۱)» مکاتب و سبک‌های مختلف هنری را از سال‌های ۶۵۰ تا ۱۲۵۰ میلادی مورد مطالعه قرار داده است، همچنین در این کتاب هنر و معماری فاطمیان در سرزمین مصر و شمال آفریقا مورد بررسی قرار گرفته است. در مجموع باید بیان نمود که با توجه به پیشینه‌های موجود، هیچ‌یک به صورت متمرکز به این موضوع نپرداخته است. براین اساس لازم دیده شد با وجود چنین آثار ارزشمندی پژوهشی در این زمینه انجام پذیرد.

روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش تاریخی با رویکردی توصیفی-تحلیلی و استناد به منابع کتابخانه‌ای و ابزار پوشش‌گری نوین به سرانجام رسیده است. ابزار گردآوری اطلاعات شامل شناسه برداری، تصویربرداری و مشاهده آثار می‌باشد. در مجموع ۱۲ آبتنی از دوره فاطمیان به عنوان جامعه پژوهش تعریف گردیده است که از این میان تعداد ۷ آبتنی با در نظر گرفتن تنوع گونه‌ها

این دستاورد هم‌مرتبه با بسیاری از نوآوری‌های بزرگ بشمار می‌آید، اما در عین حال یک ویژگی بسیار ساده است که سابقه‌ای نیز از آن وجود نداشته است و بی‌گمان حدود نیم قرن قبل از تولد مسیح اتفاق افتاده است» (Barrington, 1959: 24). آغاز شیشه‌های دوران اسلامی نیز در قرن ۷ و ۸ میلادی می‌باشد که زائیده اختلاط تمدن‌های امپراتور روم شرقی (بیزانس) و پارت و ساسانی، در ایران است (فوکائی، ۱۳۷۱: ۹۷). همچنین در ارتباط با ساخت شیشه در دوره‌های دوران اسلامی، آورده شده است که «کوره مورد استفاده در دوره اسلامی شامل سه بخش بوده است؛ پایین‌ترین قسمت، محفظه‌ای برای آتش بود که نیاز به تولید دمای حداقل ۱۱۰۰ درجه سانتی‌گراد داشت. قسمت وسط، بوته آهنگری^۱ برای ذوب‌شدن شیشه وجود داشت و قسمت بالا نیز برای خنک‌کردن بوده است که این روند تدریجی خنک‌شدن موجب می‌شد قسمت‌های ضخیم‌تر و نازک‌تر یک‌نواخت سرد شوند» (Contadini, 1998: 91). در ارتباط با آبگینه دوره فاطمیان آورده شده است که هنرمندان «شیشه‌ساز دوره فاطمی به روش دمیده موفق به ساخت جام‌ها، بطری‌ها، چراغ‌ها و اشیای بسیار نازک، ظریف و کاربردی شدند که به‌عنوان وسایل روزمره مورد استفاده قرار می‌گرفتند (تصویر ۱) اما متأسفانه تنها تعداد کمی از آن‌ها سالم باقی مانده است. پس از آن تکنیک جدیدی

تصویر ۱- تنگ، تکنیک دمیده بدون نقش و قالب‌گیری شده، احتمالاً مصر. قرن ۱۱-۱۰. www.Collections.vam.ac.uk

و نزدیکی به هدف پژوهش، به روش غیر احتمالی انتخاب و به صورت کیفی تحلیل شده است.

تاریخ فاطمیان

همه فرزندان فاطمه زهرا (ص)، فاطمی‌اند. اما نام فاطمیان در تاریخ دولت‌های اسلامی، به فرزندان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق (ع) اطلاق می‌شود و به همین جهت، آن‌ها را اسماعیلیان نیز می‌گویند. اما بعد فاطمیان نسبت خود را به حضرت زهرا (ص) ترجیح دادند. آن‌ها چنین تبلیغ می‌کردند که ما نوادگان پیامبر اکرم (ص) و فرزندان وصی او علی بن ابی‌طالب هستیم (محمود عقاد، ۱۳۸۱: ۱۳۶). نهضت فاطمیان تا اوایل سده ۹ میلادی به موقعیت‌های محلی چون؛ سوریه، خلیج فارس، یمن و عربستان دست یافت. رهبر نخست آن‌ها عبیدالله در سال ۹۰۸ میلادی، نخستین خلیفه فاطمی در تونس بود و المعز چهارمین خلیفه، در سال ۹۶۹ توانست بر مصر مسلط شود و بخشی از سوریه را نیز تحت نظارت خود در آورد. اما سرانجام صلاح‌الدین ایوبی در سال ۱۱۷۱ میلادی خلافت فاطمیان را در مصر با ضربه‌ای مهلک از پای در آورد (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۰: ۲۳۱). در ارتباط با شاخه‌های هنری این دوران، اوکین (۱۳۸۴) پژوهشگر هنر اسلامی، به صناعی چون: «منبت، فلز، سفال، منسوجات، عاج، شیشه و...» اشاره می‌کند. از جمله فنونی که در این دوره از رشد قابل توجهی برخوردار شد، هنر آبگینه می‌باشد که در ادامه به این هنر بیشتر پرداخته خواهد شد.

تاریخچه شیشه‌سازی

مطابق شواهد تاریخی، خاستگاه شیشه‌سازی را بین‌النهرین و احتمالاً در منطقه‌ای که ماسه و قلیا در کنار هم قرار داشتند، باید جستجو کرد. ساکنان این خطه و تمدن‌های اطراف آن اولین تجربه‌های ذوب را در شیشه انجام داده‌اند. تمدن‌های مصر، سوریه و بین‌النهرین در مرکز رقابت قرار داشتند. اسکندریه مصر، دمشق سوریه و نینوا در بین‌النهرین در آغاز این روند تاریخی، به قطب‌های شیشه‌سازی عصر باستان تبدیل شدند (یاوری، ۱۳۸۷: ۲۱-۲۲). همچنین «شواهد تاریخی حاکی از آن است که مصریان از ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد و حتی زودتر از آن به تولید شیشه پرداخته‌اند» (مالونی، ۱۳۷۹: ۷۳). از جمله کشفیات در ساخت و تزئین شیشه، ابزار است. برای نمونه «استفاده از لوله به منظور دمیدن در آن، که با عنوان (شیشه دمیده) شده نامیده می‌شود، یکی از دستاوردهای مهم انسان است. اگرچه

اسکندری اشاره کرد (Ali, 1999: 155) همچنین اشمونین، شیخ عباد، انطاکی، رقه، حلب و دمشق را نیز شامل می‌شوند (حسن، ۱۳۸۲: ۱۹۶-۱۹۲). همچنین درباره هنرمندان آبگینه ساز دوره فاطمیان اطلاعات دقیقی در دست نمی‌باشد، اما بر روی برخی از آثار شیشه‌ای گاه متن‌هایی مشاهده می‌گردد که بنابر گفته پژوهشگران ممکن است نام سازنده اثر باشد. به طور مثال «در تکه‌های شکسته‌ای از آثاری که متعلق به دوره فاطمیان است نام جعفر البصری دیده شده است. همچنین در فسطاط نیز تکه شکسته‌هایی دیگر که ظاهراً با عبارت نَسَبَ البَصْرِي نوشته شده‌اند به دست آمده، که در موزه تاریخ هنر پرینستون^۲ (تصویر ۴) نگهداری می‌شوند. ریچارد اتینگهاوزن پژوهشگر هنر اسلامی این قطعه‌ها را به اواخر قرن ۹ تا نیمه اول قرن ۱۰ میلادی نسبت می‌دهد، به گفته او ممکن است عبارت البصری بخشی از امضای هنرمند باشد» (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۹۲). همچنین «از مهمترین انواع شیشه‌های مینایی، نوع قرمز

با عنوان قالب‌گیری به وجود آمد که شامل تحت فشار قرار گرفتن اشیاء شیشه‌ای دمیده شده به وسیله مَهری که از بیرون شیء آن را تزئین می‌نمود، انجام می‌شد (تصویر ۲). در میان نقش‌هایی که در این تکنیک مورد استفاده قرار گرفته است کتیبه‌ها، نقوش جانوری و پرندگان وجود دارد که در یک خط سیر به توالی و فاصله نزدیک به یکدیگر حک شده‌اند» (تصویر ۳) (Ali, 1999: 155). در مجموع در عصر درخشان فاطمیان آبگینه‌هایی بی‌بدیل توسط هنرمندان زبردست خلق شده است که در تزئین آن‌ها می‌توان نقوش گیاهی، هندسی، حیوانی، انسانی و نوشتاری را مشاهده نمود. با توجه به تمرکز پژوهش حاضر در ادامه به بررسی و تحلیل آبگینه‌های دارای نقوش جانوری پرداخته خواهد شد.

مراکز تولید و هنرمندان

از مراکز اصلی که قبلاً مکانی برای صنعت شیشه‌سازی روم نیز بوده است، می‌توان به فسطاط (قاهره قدیم)، مدینه الفیوم و

تصویر ۴، مهر، احتمالاً فاطمیان. مصر، قطر: ۲/۳، ۹/۰ س. (www.artmuseum.princeton.edu)

تصویر ۲- فنجان، تکنیک دمیده بدون نقش و قالب‌گیری شده، مصر، قاهره. قرن ۱۰-۹ م. (www.cmog.org).

تصویر ۵، مهر. احتمالاً مصر، اواخر قرن ۱۱-۱۰ م (Contadini 1998: 97)

تصویر ۳- کاسه، تکنیک دمیده بدون نقش و قالب‌گیری شده، مصر، سوریه. قرن ۱۰-۹ م. (www.Elogedelart.canalblog.com).

با مفهوم نقش پرنده، بنابر کتاب "فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب" طاووس «تداعی کننده پرستش درخت و خورشید است و دارای مفاهیمی همچون؛ مظهر بی‌مرگی، طول عمر، عشق و نماد طبیعی ستارگان آسمان می‌باشد» (کوپر، ۱۳۷۹: ۲۵۲). افزون بر این آورده شده است که «طبق افسانه‌های مصر، یک پرنده زیبا و اسرارآمیز در صحرای عرب زندگی می‌کرد. این پرنده از بدن خود نور طلایی ساطع می‌کرد، که هرکس آن را نگاه می‌کرد شیفته او می‌شد، اما هر ششصد سال خود را می‌سوزاند و سپس دوباره متولد می‌شد تا دوباره زندگی کند درست مثل خورشیدی که شب غروب می‌کند و صبح روز بعد دوباره طلوع می‌کند. به همین دلیل است که طاووس نمادی از "جاودانگی" و "ابدیت" است. قابل ذکر است که جاودانگی در این مورد به معنای جریان بی‌وقفه و زندگی بی‌پایان نیست، بلکه یک زندگی با شروعی دوباره، با چرخه تکراری از یک مرگ موقت و احیا است. این ایده جاودانگی در زندگی انسان نیز اعمال می‌شود و در عمل مومیایی مصر باستان نیز انعکاس می‌یابد؛ وقتی فردی از طبقه بالا در می‌گذشت، او را با احتیاط به یک مومیایی تبدیل می‌کردند تا فرصتی دیگر برای تولد دوباره به او داده شود. از این نظر، طاووس نمادی از امید برای طبقه بالای مصر است (Kang, 2013: 37-38). با توجه به مفاهیم و تشبیه طاووس به مانند خورشیدی که نوری از خود ساطع می‌کند؛ اجرای این نقش بر روی تنگ کروی شکل متمایل به رنگ زرد درخشان، همخوانی مفهومی و فرمی دارد.

تصویر ۶، تنگ با نقش طاووس، مصر، قرن ۱۱ م.
(Barrucand, 1999: 220)

رنگ آن است که دارای تزئیناتی چون نقش پرندگان با مینا می‌باشد. این آثار با نقوش شناخته شده بر سفالینه‌های مینایی فاطمیان ارتباط بسیار دارد. قطعه‌ای از این نوع با امضای سعد در موزه بنای آتن^۳ (تصویر ۵) نگهداری می‌شود» (حسن، ۱۳۸۲: ۱۹۸).

تحلیل نقوش جانوری آبگینه فاطمیان

در این بخش تعداد ۷ آبگینه که دارای نقوش حیوانی متنوع بوده و در راستای هدف پژوهش است تحلیل خواهد شد. این نکته نیز قابل ذکر است که «مسلمانان چه سنی و چه شیعه در ابتدای کار بر کراهت پیکره‌سازی و تصویرسازی و تصویر موجودات زنده اتفاق نظر داشتند زیرا گمان می‌کردند که آن کار تقلیدی از خالق، سبحانه و تعالی، است و نیز می‌پنداشتند که حضرت رسول (ص) فرموده است: همانا فرشتگان در خانه‌ای که سگ و تصاویر در آن باشد داخل نمی‌شوند» (حسن، ۱۳۸۲: ۹۳) از این رو تعداد این نمونه آثار بسیار محدود می‌باشد، از سویی به دلیل خاصیت شکننده بودن شیشه، برخی از آبگینه‌ها نیز در طول تاریخ از بین رفته است.

طاووس

اولین اثر تحلیل شده، تنگی با گردن کوتاه و بدنه کروی شکل است، که بر روی پایه‌ای کم‌عرض قرار گرفته است (تصویر ۶). گردن این تنگ با استفاده از فرم‌های برجسته مارپیچی تزئین یافته است. این ویژگی علاوه بر جنبه زیبایی با جنبه کاربردی آن نیز در تناسب است، زیرا موجب می‌گردد با وجود کوتاه بودن گردن در هنگام بلند کردن، اثر در دست نلغزد. بدنه با استفاده از شیوه تراش در نهایت ظرافت و زیبایی تراشیده شده است. خطوط کار شده افقی بر گرداگرد تنگ، بدنه را به سه قسمت تقسیم می‌کند. در قسمت بالا و پایین، دو خط با نقوش مثلثی شکل و قرینه که در یکدیگر تنیده شده‌اند با نظمی خاص، حسی از جنبش و ریتم را در درون اثر زنده می‌کنند. در مرکز اثر، نقش طاووسی در مدالیون که هماهنگ با فرم بدنه تنگ است دیده می‌شود. در نقش پرنده فرم پا و پرهایی که در جهت بالا اجرا شده‌اند به انتزاع گرایش پیدا کرده‌اند. همچنین نقش حلزونی بال پرنده با نقوش مشابهی که در تزئین تنگ بکار رفته است در تناسب می‌باشد. انتخاب جای مناسب نقوش، اندازه و فرم‌های هماهنگ با یکدیگر باعث ارتباط و پیوند آنها شده است و این پیوستگی در نقوش به‌کار رفته کیفیت تعادل و تناسب را در اثر به وجود آورده است. در ارتباط

نقش گربه

یک کاسه با بدنه‌ای نسبتاً گود در تصویر ۷ مشاهده می‌شود. بدنه به سمت دهانه باریک و لبه‌ها کمی به بیرون متمایل دارند. در نگاه نخست هماهنگی و پیوند سنجیده‌ای که در فرم بیضی شکل بدنه و اطراف نقش حیوان به کار رفته است قابل توجه است. نقش اجرا شده بر بدنه در یک خط سیر متوالی و منظم با فاصله نزدیک به یکدیگر قالب‌گیری شده است. سر حیوان تمام‌رخ و بدن به صورت نیم‌رخ است، حالت پاها با کشیدگی و اندازه یکسان و متناسب با فرم جانور اجرا شده است. خطوط اریب در اجرای پاها که با فاصله یکسان نسبت به یکدیگر می‌باشند نوعی ریتم و نظم را القا می‌کنند. همچنین سر حیوان که به صورت تمام‌رخ روبه‌رو را می‌نگرد، حالت پاها و دم بلند و منحنی شکل، حس حرکت را منتقل می‌نماید. در ارتباط با بلندی دم حیوان آورده شده است که «ترسیم دم بلند برای شیر یا گربه‌سانان علامت اقتدار بیشتر است» (جانبازی، ۱۳۹۳: ۵۶).

نکته جالب توجه در ارتباط با این حیوان آن است که «مصریان باستان صفات برتر حیوانات را به خدایان نسبت می‌دادند. به‌طوری‌که هر شهر و منطقه مصر به نام (نوم^۴) حیوان محلی مقدس خود را داشت و در مرکز آن، خدای مرتبط با آن شهر بسیار مورد احترام قرار می‌گرفت. اگرچه تصور این نوع از احترام بسیار دشوار است، اما باستان‌شناسان زمین‌های وسیعی از گورستان‌های گربه‌ها را در باست^۵، مرکز فرقه باست^۶ در دلتای نیل، کاوش کرده‌اند که تخمین زده شده است طی قرن‌ها صدها گربه مومیایی شده در آن‌جا دفن شده‌اند. الهه باست در شکل گربه‌ای خود، یا باست در شکل سر گربه‌ای، الهه موسیقی، رقص، کودکان، زنان و باروری بود و به دلیل محافظت شدید از طرف برخی از زنان جوان بازرگان هنوز هم به‌عنوان نماد قدرت پذیرفته شده است» (Eason, 2008).

تصویر ۷: کاسه با نقش گربه، مصر یا سوریه، قرن ۹-۱۰ م
(Www. Elagedelart.canalblog.com)

ماهی

تصویر ۸ قطعه‌ای شیشه‌ای است که بر روی آن نقش ماهی اجرا شده است. اجرای نقش در فرم دایره، قرارگیری در مرکز آن و رنگ ماهی تمرکز را به بیننده منتقل می‌کند. همچنین فرم اثر با بدن دایره‌ای شکل ماهی در تناسب است.

برقراری تعادل و تقارن از طریق قرارگیری نقش در مرکز به‌گونه‌ای که فضای منفی در قسمت بالا و پایین به یک اندازه در نظر گرفته شده است و نیز باله‌هایی مشابه یکدیگر در دو طرف بدن ماهی و رنگ یک‌دست آن به وضوح نمایان است. افزون بر این جهت، اندازه و فاصله یکسان باله‌ها نوعی ریتم، نظم و همچنین حرکت را تداعی می‌نمایند. در این اثر، اجرای نقش ماهی به صورت رنگ‌گذاری انجام شده است که در ارتباط با این نوع شیوه از اجرا در دوره فاطمیان باید اشاره کرد که «در این دوره، نقاشی بر روی شیشه با کثرت صورت گرفته و این جریان، موجب شد تا نقاشی بر روی دیگر زمینه‌ها، چون سفال و سطح دیوار گچی نیز انجام پذیرد» (Barrucand, 1999: 172).

همچنین، نقش ماهی را در نقاشی‌های دیواری مصریان و دیگر آثار آن‌ها به وفور می‌توان دید. افزون بر این «مومیایی کردن ماهی‌ها یکی از نخستین گونه‌های مومیایی حیوانی بود که توسط مصری‌ها انجام می‌شده است. نزد مصریان ماهی‌ها دارای مفاهیم نمادین بودند و براساس کارکرد مفهومی خاص خود در تزیینات آثار بکار برده می‌شدند. به‌عنوان مثال ماهی تیلایا نشان دهنده باروری بوده است» (Www.brooklynmuseum.org).

تصویر ۸: قطعه‌ای با نقش ماهی، مصر، قرن ۱۱-۱۰ م
(Www.smb-digital.de)

موجودات افسانه‌ای

نخستین تصاویر ضبط شده موجودات ترکیبی در مصر و بین النهرین یافت شده‌اند و شاید کمی بعدتر در هند و در تمدن‌هایی که خاور نزدیک باستان نامیده می‌شود و بعد از دوهزار سال در ایران و همچنین تمدن‌هایی دیگر دیده شدند. این نقوش نمادی از تفکر، باورها و اعتقادات مردمان عصر باستان است که در قالب آثار هنری جلوه‌نمایی می‌کند (دادور و روزبهانی، ۱۳۹۵: ۱۹).

برای نمونه در تصویر ۹ کاسه‌ای منقوش با لبه‌هایی که به سمت بیرون تمایل پیدا کرده است مشاهده می‌شود. نقوش اجرا شده بر اثر شامل «چهار حیوان افسانه‌ای با بدن‌های نیم‌شیر-نیم‌سیمرغ و یک کتیبه کوفی که با مضمون برکت و عاقبت به‌خیری و سرور و شادی و سلامت که در قسمت بالای آن درج شده است» (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۴) می‌باشد. عنصر حرکت در حالت قرارگیری پاها و سر حیوان که کمی به سمت عقب تمایل پیدا کرده است و القاکننده حالت شتاب در پرواز است و در حالت بال‌ها که در جهت بالا و نیز دم حیوان که به فرمی حلزونی است به وضوح احساس می‌شود. از این‌رو وجود تحرک و پویایی در ترکیب‌بندی به دلیل ویژگی‌های ذکر شده در پرنده بیشترین تأکید را بر این عنصر دارد و آن را تقویت می‌نماید. با وجود گستردگی دهانه کاسه در نسبت با بخش پایین، خطوط کوفی در قسمت میانی بدنه و دو خط موازی در قسمت بالا تعادل در اثر را ایجاد نموده است. همچنین موقعیت و گستردگی نقش حیوان تأکید کننده تعادل در راستای شکل و قالب کاسه است. به‌طور کلی توازن، انسجام و ظرافت در اجرای نقوش قابل تحسین می‌باشد. در ارتباط با مفهوم نقش حیوان که به صورت نیم‌سیمرغ می‌باشد به نظر هانری کرین می‌توان اشاره کرد؛ چنان‌که وی «درخت طوبی و سیمرغ را در امام شناسی شیعی شیعه دوازده امامی و اسماعیلی، نماد امام

می‌انگارد» (کمالی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۸۱) و از آنجایی که فاطمیان نیز شیعه اسماعیلی بودند این مفهوم می‌تواند قابل تعمیم باشد.

عقاب

نمونه آبیگینه دیگر، ابریقی با بدنه‌ای گلایی شکل که دارای دهانه‌ای کاسه مانند و زاویه‌دار، گلوگاهی باریک و نسبتاً کشیده، دسته‌ای به فرم یک چنگ و پایه‌ای گرد و کم‌عرض است (تصویر ۱۰). ساخت اثر به‌گونه‌ای است که حتی بدون در نظر گرفتن نقوش به‌کاررفته از زیبایی و ظرافت هنرمندانه برخوردار است. نقوش به‌کاررفته در تزیینات این اثر شامل نقش برگ نخل، نیم‌نخل، پیچک و نقش دو عقاب که به صورت قرینه در روبه‌روی یکدیگر می‌باشند؛ اجرا شده است. تحرک، پویایی و تنوع در نقوش شاخص اصلی در ترکیب اثر است. در مرحله نخست نگاه به تک برگ نخلی که در مرکز قرار گرفته است متمرکز می‌شود؛ اما فرم مختلف پیچک‌های حلزونی شکل مسیر دیدن اثر را به سایر نقوش و پرندگان هدایت می‌کند و مجدداً چشم به تک برگ نخل متمرکز می‌شود. افزون بر این حالت پاهای پرندگان نیز بر این پویایی عناصر افزوده است. خطوط نقوش متناسب با فرم بدنه اثر نرم و سیال تراشیده شده‌اند و این ویژگی حسی از لطافت را به نقش پرندگان و نقوش گیاهی بخشیده است. همچنین، نقش پیچک‌ها و نیم برگ‌های نخل با فرم برگ مانند بال پرندگان و فرم مارپیچ انتهای پرنده هماهنگ است. اگرچه نقوش تمام سطح اثر را پوشانده‌اند اما انتخاب جای مناسب، اندازه و فرم‌های هماهنگ با یکدیگر باعث ارتباط و پیوند آنها شده است.

تصویر ۱۰: ابریق با نقش عقاب، ایران یا مصر، قرن ۱۱-۱۰ م، (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳)

تصویر ۹: کاسه با نقش موجود افسانه‌ای، ایران یا مصر، قرن ۱۰-۹ م، (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۴)

از آن جهت که نقش زرافه با گردنی کشیده و همچنین لوزی‌هایی که به صورت عمود قرار گرفته‌اند از نوع ایستا می‌باشد که با فرم اثر نیز همخوانی پیدا کرده است. هنرمند به منظور حفظ تعادل و توازن در اجرای نقش زرافه از نقوش هندسی لوزی استفاده نموده است. نقوش در یک خط سیر متوالی بر پیرامون اثر امتداد یافته‌اند. اجرای نقش زرافه به دو صورت طبیعی و تجریدی تمایل پیدا کرده است. به گونه‌ای که سر و گردن متمایز از هم دیده می‌شوند. نوعی ریتم و حرکت به سبب خطوط کوچکی که با فاصله یکسان از یکدیگر گردن زرافه را تشکیل داده‌اند احساس می‌شود.

با مطالعه بر روی این نمونه آثار و در نظر گرفتن جنبه‌های زیباشناسانه آن چنین می‌توان نتیجه گرفت که هنرمندان دوره فاطمیان در ساخت و تزئین این نمونه آثار همواره بر اصول زیباشناختی نیز پایبند بودند و برای ساخت هر اثر، آن را از وجوه مختلف همچون، ظرافت، تناسب فرم با کارکرد اثر، هماهنگی میان کیفیات نقش‌پردازی و شاخص‌ها و کیفیات آبیگنه مورد تعمق قرار داده‌اند. همچنین توجه خاص به روح زمانه و فرهنگ

در ارتباط با نقش عقاب بلوم پژوهشگر هنر اسلامی آورده است که این نقش «نشان از نماد خانوادگی فاطمیان دارد» (۱۳۹۳: ۱۵۹). همچنین پیشینه استفاده از نقش نخل نیز به گونه‌ای است که «شاخه نخل در دوره فراعنه و هم در زندگی مصر باستان و در آداب و رسوم تدفین نقش مهمی داشت و بر روی سینه مومیایی گذاشته می‌شده است. آن را در داخل مقبره‌ها قرار می‌دادند تا یک زندگی دائمی برای آن فرد تأمین شود. علاوه بر این نقش آن را در تابوت مومیایی به تصویر می‌کشیدند» (1: 2015, omran). افزون بر این، نخل نماد حاصلخیزی در مصر و بین‌النهرین به‌شمار می‌آید. نخستین تصویرهای درخت مقدس را با تصویری از نخل نشان داده‌اند. در مصر درخت نخل نماد افزایش محصولات بود و به‌طور کلی به همراه پایپروس، علامت اشرافی مصر علیا و سفلی را تشکیل می‌داد. همچنین نخل از جمله نقوش پیشینه‌دار و پرکاربرد در ایران و فرهنگ‌های همسایه (بین‌النهرین و مصر) بوده که نمادی از باروری و حیات است (موسوی حاجی و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۳۰-۳۲۸).

شیر

کاسه سبز رنگ و کم عمقی که به سمت دهانه عریض‌تر شده است در تصویر ۱۱ مشاهده می‌شود. این کاسه منقوش به نقش شیر است که به صورت نیم‌رخ در داخل فرم‌های بیضی شکل در یک خط سیر متوالی قالب‌گیری شده‌اند. بدن حیوان با خطوطی نرم و سیال اجرا شده است. اجرای نقش تنها در بردارنده جوهر و عصاره موضوع می‌باشد و تزئینی در آن دیده نمی‌شود. ریتم یکنواخت نقش شیر، حالت پاها، سر حیوان و دم در پیرامون کاسه سبب ایجاد حرکت و گردش نقوش براساس فرم کاسه شده است. اگرچه نقش بسیار کوچک می‌باشد اما از دقت در کار کاسته نشده و تناسب موزونی در اجزای حیوان دیده می‌شود. در ارتباط با مفهوم و باورهای مرتبط با شیر «در کهن‌ترین تصاویر شیر مربوط به پرستش خورشید خدا بود شیران نیز نگهبان نمادین پرستشگاه‌ها و قصرها و آرامگاه‌ها بودند و تصور می‌رفت درنده خویی آن‌ها موجب دور کردن تأثیرات زیان‌آور می‌شد. در مصر شیر با رع^۷، خورشید خدا و با آمون رع خدای توانمند و همچنین با هاراختی^۸ نام دیگر هوروس^۹، هنگامی که نماد خورشید طالع بود یکی دانستند. همچنین درنده خویی شیر از فرعون مواظبت می‌کرد» (هال، ۱۳۸۰: ۶۱).

زرافه

در تصویر ۱۲ یک لیوان استوانه‌ای دیده می‌شود. ترکیب‌بندی اثر

تصویر ۱۱: کاسه با نقش شیر، مصر، قرن ۱۱-۹ م،
(www.collections.vam.ac.uk)

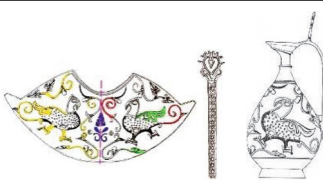
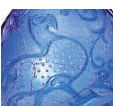
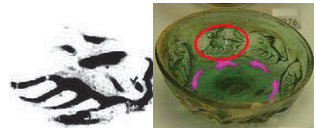
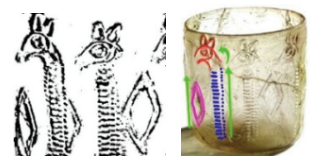

تصویر ۱۲: لیوان با نقش زرافه، مصر، قرن ۱۰-۹ م،
(www.davidmus.dk)

در جدول شماره (۱) تجزیه، تفکیک و رسامی نقوش جانوری تحلیل شده و شیوه اجرای آثار همراه نمونه تصاویر به ترتیب آورده شده است. همچنین در جدول (۲)، نقوش تکمیلی اجرا شده به همراه نقوش جانوری در تزیینات آبگینه ها و موقعیت نقوش جانوری بر نمونه ها به تفکیک ارائه شده است.

جامعه آن روز و در نظرگیری ذوق سفارش دهندگان و مخاطبان آثار از نکات مورد اهمیت بوده است. همچنین براساس بررسی های انجام شده بر مجموع آبگینه های تزیین شده جامعه پژوهش، در ارتباط با شیوه اجرای نقوش، می توان گفت که هنرمندان از روش هایی همچون تراشیدن، قالب و رنگ گذاری بهره گرفته اند.

جدول (۱)، تفکیک نقوش جانوری و شیوه اجرای آثار (نگارندگان)

شماره تصویر	نوع	نقش	اثر	نقوش	شیوه اجرا
۶	تنگ	طاووس			تراش
۷	کاسه	گربه			قالب
۸	قطعه	ماهی			رنگ گذاری
۹	کاسه	موجود افسانه ای			تراش
۱۰	ابریق	عقاب			تراش
۱۱	کاسه	شیر			قالب
۱۲	لیوان	زرافه			تراش

جدول (۲)، نقوش تکمیلی اجرا شده به همراه نقوش جانوری در تزیینات آگینه ها و موقعیت نقوش جانوری (نگارندگان)

شماره تصویر	نوع ظرف	نقوش جانوری	نقوش مورد استفاده بر آثار به همراه نقوش جانوری	درون قاب	آزاد	قرینه	تکرار بر پیرامون	مرکز اثر
۶	تنگ	طاووس	نقوش مثلث، پیچک، خطوط موازی افقی	•			•	
۷	کاسه	گره	-	•			•	
۸	قطعه	ماهی	-		•			•
۹	کاسه	موجود افسانه‌ای	نقوش نوشتاری، خطوط موازی افقی		•		•	
۱۰	ابریق	عقاب	پیچک، برگ نخل و نیم‌نخل		•	•		
۱۱	کاسه	شیر	-	•			•	
۱۲	لیوان	زرافه	نقوش هندسی لوزی		•		•	

نتیجه‌گیری

در طی تاریخ طولانی مصر، این سرزمین جایگاه سلسله‌های متعددی قرار گرفت و هنرمندان در هر دوره آثاری را خلق کردند که تجربیات و ویژگی‌های بومی آن دوره را نشان می‌دهد. با ظهور دین اسلام و روی کار آمدن حکومت فاطمیان در این منطقه هنرمندان با آفرینش آثاری بی‌بدیل عصری شکوهمند را در هنر اسلامی رقم زدند. در این میان هنر آگینه همچون سایر شاخه‌های هنری و ویژگی‌های منحصر به فردی را یافت و آثاری که انعکاس از روح زمانه فاطمیان بود خلق گردید.

با توجه به بررسی و تحلیل انجام شده بر نمونه‌ها در پاسخ به پرسش‌های پژوهش نتایج گویای آن است که، گونه‌های جانوری اجرا شده بر آگینه فاطمیان شامل پرندگان، آبزیان، چهارپایان و موجودات افسانه‌ای می‌باشند. این نقوش تنها به دلیل جنبه زیبایی بر آثار اجرا نشده‌اند بلکه کارکرد و وجه نمادین آنها نیز مورد نظر بوده است. چنانکه این نقوش تداعی گر معانی و مفاهیم خاص و ریشه در باورها و اعتقادات فرهنگ آن دوران داشته است که در قالب نقش جانوران نمود یافته است. همچنین نقوش بکار رفته، یادآور الهه‌ها و نماد خانوادگی فاطمیان است که از میان آنها ۳ نمونه با تکنیک تراش، ۱ نمونه به روش قالب و ۱ نمونه با استفاده از تکنیک

رنگ گذاری اجرا شده است. افزون براین مشاهده شد که برخی از نقوش متناسب با نوع ظرف و اهمیت نقش با جزئیات بیشتر و یا تنها با توجه به عصاره و جوهره نقش تزیین یافته است، اما در هر صورت توجه هنرمند به ساختار ترکیب‌بندی و کیفیات زیباشناسانه و بصری چون تعادل، تقارن، توازن، تمرکز، تنوع، حرکت، ریتم و توجه به فضای مثبت و منفی بوده است. بیشترین موقعیت نقوش، تکرار آن بر پیرامون اثر در یک خط سیر متوالی و در راستای فرم اثر انجام شده است که گاه یا نقش حیوان به تنهایی و یا در ترکیب با نقوش نوشتاری، هندسی و گیاهی دیده می‌شود. در ارتباط با محدودیت‌های پژوهش می‌توان به محدودیت نمونه‌ها و دسترسی دشوار به آثار اشاره کرد. همچنین در ارتباط با پیشنهادات حاصل از پژوهش نیز باید بیان کرد که گاه مشاهده می‌شود در مورد برخی از موضوعات، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در مقابل، موضوعاتی چون پژوهش حاضر به دلیل کم یا پراکنده بودن اطلاعات و منابع، تحقیقات بسیار اندکی انجام شده که شایسته است چنین آثار ارزشمندی بیشتر مورد توجه قرار گیرند. از این رو پیشنهاد می‌شود با دستیابی به تصاویر آثار موزه‌های مختلف، مطالعه نظرات کارشناسان و تحقیقات میدانی، کاربرد، ویژگی و وجوه زیباشناختی نمونه آگینه‌های دیگر مطالعه و بررسی شود.

پی‌نوشت

۱. پوته (ظرف مخصوص ذوب فلز). کوره‌ی ذوب؛ ظرف یا محفظه‌ای فلزی یا سرامیکی است که می‌توان در آن فلزات یا سایر مواد را ذوب کرد یا تحت دماهای خیلی بالا قرار داد.

2. Princeton University Art Museum
3. Benaki Museum
4. Nome

5. Bastet
6. Bast
7. Re

8. Harakhti
9. Horus

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ (۱۳۹۰). *هنر و معماری اسلامی (۱)*، یعقوب آژند، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- بلوم، جان‌اتان (۱۳۹۳). *هنر و معماری اسلامی در آفریقای شمالی*، محمد تقی فرامرز، تهران: پژوهشکده هنر.
- جانبازی، فاطمه (۱۳۹۳). بررسی نقوش حیوانی در آثار تمدن جیرفت، جلوه هنر، دوره ۷، شماره ۱، ۴۹-۶۲.
- حسن، زکی محمد (۱۳۸۲). *گنجینه های فاطمیان، ندا گلیجانی*، تهران: دانشگاه الزهرا.
- دادور، ابوالقاسم و روزبهبانی، رویا (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی جانوران ترکیبی در هنر هخامنشیان و آشوریان با تاکید بر نقوش برجسته و مهرها، نگره، دوره ۱۱، شماره ۳۹، ۳۳-۱۶.
- فوکائی، شبنجی (۱۳۷۱). *شیشه ایرانی*، آرمان شیشه‌گر، تهران: میراث فرهنگی استان تهران.
- کمالی زاده، طاهره (۱۳۸۹). *هنر و زیبایی از دیدگاه شهاب الدین*
- سهروردی، تهران: آثار هنری متن.
- کوپر، جی. سی (۱۳۷۹). *فرهنگ مصورنماهای سنتی*، ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- گلداشتاين، سیدنی ام (۱۳۸۷). *کارهای شیشه*، سودابه رفیعی سخایی و غلامحسین علی مازندرانی، تهران: کاررنگ.
- مالونی، اف. جی ترنس (۱۳۷۹). *صنعت شیشه*، محمد رمضانی، تهران: گوتمبرگ.
- محمود عقاد، عباس (۱۳۸۱). *فاطمه و فاطمیان در گذر زمان*، سید محمد تقی، قم: آثار علامه طباطبایی.
- موسوی حاجی و دیگران (۱۳۹۸). پژوهشی بر شاخص‌ترین نقوش نمادین گیاهی در گچبری‌های دوره ساسانی، *جامعه‌شناسی تاریخی*، دوره ۱۱، شماره ۲، ۳۴۰-۳۱۷.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- یآوری، حسین (۱۳۹۰). *شیشه‌گری دستی در ایران*، تهران: سوره مهر.
- Ali, wijdan(1999). *The Arab contribution to Islamic art: from the seventh to the fifteenth centuries*, Jordan: The American University in Cairo Press.
- Barrington Haynes E(1959). *Glass through the ages*, Penguin: Revised edition.
- Barrucand, Marianne(1999). *L'Égypte fatimide son art et son histoire*, Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne
- Kang, Kyu-suk(2013). The Peacock, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy*, 4(1), 35-43.
- Eason, Cassandra(2008). *Fabulous creatures, mythical monsters, and animal power symbols*, Usa: Greenwood.
- O'kane, Bernard(2006). *The treasures of Islamic art in the museums of Cairo*, Cairo: New York, the American University in Cairo Press.
- Omran, Wahid(2015). The Religious Symbolic Meaning of the Palm Branch in the Graeco-Roman Tombs of Eyp, *Fayoum University*, 12 (1), 1-23.
- www.brooklynmuseum.org (access date:2017/11/20).

URLs:

- URL1: Www.Colleitions.vam.ac.uk (access date:2017/11/27).
- URL2: Www.cmog.org (access date:2017/11/25).
- URL3: Www.Elogedelart.canalblog.com (access date:2017/11/25).
- URL4: Www.smb-digital.de (access date:2017/11/20).
- URL5: Www.Elogedelart.canalblog.com (access date:2017/11/25).
- URL6: Www.smb-digital.de (access date:2017/11/20).
- URL7: Www.collections.vam.ac.uk (access date:2017/11/19).
- URL8: Www.davidmus.dk (access date:2017/11/19).
- URL9: Www.artmuseum.princeton.edu (access date:2017/11/18).